

U S T A W A

z dnia

o zmianie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz niektórych innych ustaw w celu zapewnienia przestrzegania prawa do sprzeciwu sumienia¹

Art. 1. W ustawie z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. z 2022 r. poz. 1435) art. 3 ust. 2 otrzymuje brzmienie:

„2. Wolność sumienia obejmuje prawo do odmowy wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem ze względu na sprzeciw sumienia, czyli racjonalnie uzasadniony osąd moralny, który kwalifikuje wykonanie obowiązku jako etycznie niegodziwe, chyba że odmowa wykonania obowiązku spowoduje niebezpieczeństwo utraty życia albo nieuchronne lub wysoce prawdopodobne zagrożenie: zdrowia innych osób, bezpieczeństwa lub porządku publicznego albo moralności publicznej (prawo do sprzeciwu sumienia).”.

Art. 2. W ustawie z dnia 20 lipca 1950 r. o zawodzie felczera (Dz. U. z 2022 r. poz. 1529) po art. 6 dodaje się art. 6a w brzmieniu:

„Art. 6a. Felczer (starszy felczer) może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, chyba że zwłoka w ich udzieleniu mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia, z tym że ma obowiązek odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej.”.

Art. 3. W ustawie z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz. U. z 2021 r. poz. 2008) uchyla się art. 135 oraz art. 138.

Art. 4. W ustawie z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (Dz. U. z 2022 r. poz. 1510) po art. 11³ dodaje się art. 11⁴ w brzmieniu:

¹ Niniejszą ustawą zmienia się ustawy: ustawę z dnia 20 lipca 1950 r. o zawodzie felczera, ustawę z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń, ustawę z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy, ustawę z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, ustawę z dnia 27 lipca 2001 r. o diagnostyce laboratoryjnej, ustawę z dnia 6 września 2001 r. – Prawo farmaceutyczne, ustawę z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej, ustawę z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej, ustawę z dnia 6 marca 2018 r. – Prawo przedsiębiorców oraz ustawę z dnia 10 grudnia 2020 r. o zawodzie farmaceuty.

„Art. 11⁴. Pracodawca jest obowiązany szanować wolność sumienia pracownika. Art. 3 ust. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. z 2022 r. poz. 1435) stosuje się.”.

Art. 5. W ustawie z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty (Dz. U. z 2021 r. poz. 790) art. 39 otrzymuje brzmienie:

„Art. 39. Lekarz może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, z zastrzeżeniem art. 30, z tym że ma obowiązek odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej. Lekarz wykonujący zawód na podstawie stosunku pracy albo w ramach służby ma także obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie przełożonego. Brak powiadomienia przełożonego nie wpływa na prawo do powołania się na sprzeciw sumienia, o którym mowa w zdaniu pierwszym.”

Art. 6. W ustawie z dnia 27 lipca 2001 r. o diagnostyce laboratoryjnej (Dz. U. z 2022 r. poz. 134) po art. 21 dodaje się art. 21a w brzmieniu:

„Art. 21a. Diagnosta laboratoryjny może odmówić zabiegów i czynności diagnostyki laboratoryjnej niezgodnych z jego sumieniem, chyba że mogłoby to spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia, z tym że ma obowiązek odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej. O odmowie diagnosta laboratoryjny powiadamia swojego bezpośredniego przełożonego. Brak powiadomienia bezpośredniego przełożonego nie wpływa na prawo do powołania się na sprzeciw sumienia, o którym mowa w zdaniu pierwszym.”.

Art. 7. W ustawie z dnia 6 września 2001 r. – Prawo farmaceutyczne (Dz. U. z 2021 r. poz. 1977) wprowadza się następujące zmiany:

1) w art. 95:

a) ust. 1 i 1a otrzymują brzmienie:

„1. Apteki ogólnodostępne są obowiązane do posiadania produktów leczniczych i wyrobów medycznych w ilości i asortymencie niezbędnych do zaspokojenia potrzeb zdrowotnych miejscowej ludności, z zastrzeżeniem ust. 3a.

1a. Apteki, które są związane umową, o której mowa w art. 41 ustawy z dnia 12 maja 2011 r. o refundacji leków, środków spożywczych specjalnego przeznaczenia

żywnościowego oraz wyrobów medycznych, są także obowiązane zapewnić dostępność do leków i produktów spożywczych specjalnego przeznaczenia żywieniowego, na które ustalono limit finansowania, z zastrzeżeniem ust. 3a.”,

b) po ust. 3 dodaje się ust. 3a w brzmieniu:

„3a. Od obowiązku wskazanego w ust. 3 można odstąpić, jeżeli wydanie produktu leczniczego jest niezgodne z sumieniem farmaceuty, o którym mowa w art. 88 ust. 1, lub przedsiębiorcy prowadzącego jednoosobową działalność gospodarczą, w ramach której prowadzi aptekę, albo wspólników spółki prowadzącej aptekę, z wyjątkiem przypadków nagłego zagrożenia życia lub zdrowia pacjenta, o których mowa odpowiednio w art. 96 ust. 3 i 4.”;

2) w art. 96 w ust. 5 pkt 2 lit. e kropkę zastępuje się przecinkiem i dodaje się lit. f w brzmieniu:

„f) wydanie produktu leczniczego, wyrobu medycznego lub środka spożywczego specjalnego przeznaczenia żywieniowego jest niezgodne z sumieniem farmaceuty, technika farmaceutycznego lub przedsiębiorcy prowadzącego jednoosobową działalność gospodarczą, w ramach której prowadzi aptekę, albo wspólników spółki prowadzącej aptekę, z zastrzeżeniem przypadków nagłego zagrożenia życia lub zdrowia pacjenta, o których mowa odpowiednio w ust. 3 i 4.”.

Art. 8. W ustawie z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej (Dz. U. z 2022 r. poz. 633):

1) w art. 15 dotychczasową treść oznacza się jako ust. 1 i dodaje się ust. 2 w brzmieniu:

„2. Podmiot leczniczy może odmówić udzielenia świadczenia sprzecznego z jego misją, chyba że zwłoka w udzieleniu takiego świadczenia zdrowotnego mogłaby spowodować zagrożenie życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia.”;

2) w art. 24 ust. 1 pkt 2 otrzymuje brzmienie:

„2) cele, zadania i misję podmiotu;”;

3) w art. 42 ust. 2 pkt 2 otrzymuje brzmienie:

„2) cele, zadania i misję podmiotu, o którym mowa w ust. 1;”.

Art. 9. W ustawie z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej (Dz. U. z 2022 r. poz. 551 i 583) w art. 12:

1) ust. 2 otrzymuje brzmienie:

„2. Pielęgniarka i położna mogą odmówić wykonania zlecenia lekarskiego oraz innego świadczenia zdrowotnego niezgodnego z jej sumieniem lub z zakresem posiadanych kwalifikacji, chyba że zwłoka w jego udzieleniu mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia. Pielęgniarka i położna mają obowiązek powiadomienia na piśmie przełożonego, jeśli wykonują swój zawód na podstawie stosunku pracy lub w ramach służby. Brak powiadomienia przełożonego nie wpływa na prawo pielęgniarki i położnej do powołania się na sprzeciw sumienia, o którym mowa w zdaniu pierwszym.”;

2) uchyla się ust. 3;

3) ust. 4 otrzymuje brzmienie:

„4. W przypadku odstąpienia od wykonania zlecenia lekarskiego oraz innego świadczenia zdrowotnego z przyczyn, o których mowa w ust. 2, pielęgniarka i położna mają obowiązek odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej.”.

Art. 10. W ustawie z dnia 6 marca 2018 r. – Prawo przedsiębiorców (Dz. U. z 2021 r. poz. 162) po art. 8 dodaje się art. 8a w brzmieniu:

„Art. 8a. Przedsiębiorca może powstrzymać się od wykonania świadczenia niezgodnego z jego sumieniem, chyba że zwłoka w jego wykonaniu mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia albo nieuchronnego lub wysoce prawdopodobnego zagrożenia: zdrowia innych osób, bezpieczeństwa lub porządku publicznego albo moralności publicznej.”.

Art. 11. W ustawie z dnia 10 grudnia 2020 r. o zawodzie farmaceuty (Dz. U. z 2022 r. poz. 184) dodaje się art. 28a w brzmieniu:

„Art. 28a. Farmaceuta może odmówić wykonania usługi farmaceutycznej lub zadania zawodowego niezgodnych z jego sumieniem, z wyjątkiem przypadków nagłego zagrożenia życia lub zdrowia pacjenta, o których mowa odpowiednio w art. 96 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 6 września 2001 r. – Prawo farmaceutyczne.”.

Art. 12. Ustawa wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia.

UZASADNIENIE

1. Potrzeba i cel wydania ustawy

Podstawowym celem projektu ustawy jest dostosowanie polskiego ustawodawstwa, w szczególności przepisów regulujących wykonywanie profesji medycznych, praw pracowniczych oraz praw przedsiębiorców, do wymogów wynikających z art. 53 ust. 1 Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r., który zapewnia każdemu wolność sumienia. W świetle ugruntowanego orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, prawo do sprzeciwu sumienia należy do istoty wolności sumienia – „wolność sumienia nie oznacza jedynie prawa do określonego światopoglądu, ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem oraz wolność od przymusu postępowania wbrew niemu” (orzeczenie TK z 15 stycznia 1991 r.², sygn. akt U 8/90; postanowienie TK z 7 października 1992 r.³, sygn. akt U 1/92; wyrok TK z 7 października 2015 r.⁴, sygn. akt K 12/14).

Szczególne znaczenie dla wyjaśnienia treści wolności sumienia w polskim porządku prawnym miał wyrok TK z 7 października 2015 r. (K 12/14). We wspomnianym judykacie Trybunał orzekł, że art. 39 ustawy z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodzie lekarza i lekarza dentystry⁵ jest niezgodny z art. 2 oraz art. 53 ust. 1 Konstytucji w zakresie, w jakim nakłada na lekarza obowiązek wykonania niezgodnego z jego sumieniem świadczenia zdrowotnego w innych przypadkach niż niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia, a także w zakresie, w jakim nakłada na niego obowiązek wskazania realnych możliwości uzyskania takiego świadczenia u innego lekarza lub w innym podmiocie leczniczym. Trybunał podkreślił, iż obligowanie lekarza do nawet pośredniego udziału w wykonaniu świadczenia, które uznaje on za moralnie niedopuszczalne, stanowi nieproporcjonalne – a w konsekwencji konstytucyjnie niedopuszczalne – ograniczenie jego wolności sumienia, ponieważ „[k]onstytucyjna gwarancja wolności sumienia chroni [...] jednostkę nie tylko przed przymusem podjęcia bezpośredniego zamachu na chronione dobro, lecz także przed takim postępowaniem niezgodnym z sumieniem jednostki, które pośrednio prowadzi do nieakceptowalnego etycznie skutku, w szczególności przed przymusem

² OTK 1991, Nr 1, poz. 8.

³ OTK 1992, Nr 2, poz. 38.

⁴ OTK-A 2015, Nr 9, poz. 143.

⁵ Dz. U. z 2021 r. poz. 790.

współdziałania w osiągnięciu celu niegodziwego”⁶. Jednocześnie TK podkreślił, że „prawo lekarza, jak każdej innej osoby, do powstrzymania się od działań sprzecznych z własnym sumieniem wypływa wprost z wolności gwarantowanej przez Konstytucję, a zatem także w braku unormowania w art. 39 u.z.l. lekarz mógłby odmówić świadczenia z powołaniem się na sprzeciw sumienia”⁷. To ostatnia uwaga zasługuje na szczególne podkreślenie. Klauzula sumienia nie jest „przywilejem”, który ustawodawca może swobodnie przyznawać lub odbierać, lecz stanowi konstytucyjne prawo podmiotowe wynikające wprost z art. 53 ust. 1 ustawy zasadniczej. Prawo do postępowania zgodnie z sumieniem przysługuje nie tylko lekarzom, ale każdemu człowiekowi, czyli również przedstawicielom innych niż lekarze profesji medycznych, a także osobom wykonującym inne zawody, pozostającym w stosunku pracy lub prowadzącym działalność gospodarczą.

Ustalona (zdekodowana) przez sąd prawa treść normatywna art. 53 ust. 1 Konstytucji nie pozostawia zatem wątpliwości co do zakresu podmiotowego prawa do sprzeciwu sumienia, jak również wskazuje generalnie, w jaki sposób ustawodawca powinien regulować klauzulę sumienia oraz których rozstrzygnięć ma unikać, jako nadmiernie ingerujących w wolność sumienia. W tym miejscu należy zdecydowanie podkreślić, że skutki wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r. nie ograniczają się tylko do ustawy o zawodzie lekarza i lekarza dentystry, lecz mają znaczenie dla całego ustawodawstwa, ponieważ przypomniane zostały standardy, których dopiero spełnienie może zapewnić przestrzeganie wolności sumienia zgodnie z wolą ustrojodawcy.

Mimo upływu siedmiu lat od wydania wspomnianego orzeczenia, ustawodawca nie podjął wystarczających kroków w celu dostosowania przepisów prawa w taki sposób, aby należycie zagwarantować respektowanie konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia – nie tylko w dziedzinach związanych z wykonywaniem zawodów medycznych, ale również innych, które jedynie pozornie mniej wystawione są na sytuację konfliktu sumienia. Nadmienić należy, iż jedną z konsekwencji zasady nadrzędności konstytucji (art. 8 ust. 1 Konstytucji) jest obowiązek ustawodawcy realizowania, wykonywania i uszczegółowienia przepisów ustawy zasadniczej (tzw. aspekt pozytywny zasady nadrzędności konstytucji⁸). Sytuacja, w której ustawodawca zwleka z uregulowaniem kwestii powoływania się na sprzeciw sumienia w

⁶ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.6.2.1.

⁷ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.4.5.

⁸ Zob. szerzej P. Tuleja, komentarz do art. 8 Konstytucji RP, [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, t. I, (red.) M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 313-314.

kierunku zapewniającym jak najszerszą realizację wartości konstytucyjnej – w tym wypadku wolności sumienia - jest zatem w świetle Konstytucji z 1997 r. stanem wysoce niepożądanym.

W związku z tym projekt przewiduje dokonanie zmian – których celem jest uregulowanie na poziomie ustawowym sposobu korzystania z konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia – w następujących aktach normatywnych:

- ustawie z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. z 2022 r. poz. 1435; dalej jako „ustawa o gwarancjach”),
- ustawie z dnia 20 lipca 1950 r. o zawodzie felczera (Dz. U. z 2022 r. poz. 1529; dalej jako „ustawa o zawodzie felczera”),
- ustawie z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz. U. z 2021 r. poz. 2008; dalej jako: „kodeks wykroczeń”),
- ustawie z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (Dz. U. z 2022 r. poz. 1510; dalej jako: „kodeks pracy”),
- ustawie z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty (Dz. U. z 2021 r. poz. 790; dalej jako „ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentysty”),
- ustawie z dnia 27 lipca 2001 r. o diagnostyce laboratoryjnej (Dz. U. z 2022 r. poz. 134; dalej jako „ustawa o diagnostyce laboratoryjnej”),
- ustawie z dnia 6 września 2001 r. – Prawo farmaceutyczne (Dz. U. z 2021 r. poz. 1977; dalej jako „Prawo farmaceutyczne”),
- ustawie z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej (Dz. U. z 2022 r. poz. 633; dalej jako „ustawa o działalności leczniczej”),
- ustawie z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej (Dz. U. z 2022 r. poz. 551 i 583; dalej jako „ustawa o zawodzie pielęgniarki”),
- ustawie z dnia 10 grudnia 2020 r. o zawodzie farmaceuty (Dz. U. z 2022 r. poz. 184; dalej jako „ustawa o zawodzie farmaceuty”).

2. Aktualny stan normatywny

Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 r. w art. 53 ust. 1 zapewnia każdemu wolność sumienia i religii. Już w orzeczeniu z 15 stycznia 1991 r. (U 8/90) Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że „[w]olność sumienia nie oznacza jedynie prawa do reprezentowania określonego światopoglądu, ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem, do wolności od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu. Tak rozumiana wolność sumienia znajduje potwierdzenie w ratyfikowanym przez Polskę w dniu 3 marca 1977 r. (Dz.

U. Nr 38, poz. 167 i 168) Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych uchwalonym przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 16 grudnia 1966 r. Artykuł 18 ust. 2 tego Paktu stanowi: «Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru»⁹. Dla Trybunału Konstytucyjnego – jeszcze pod rządami Konstytucji RP z 22 lipca 1952 r. – było rzeczą oczywistą, że w demokratycznym państwie prawnym prawo do sprzeciwu sumienia (w sprawie zawisłej przed TK – lekarza) wynika bezpośrednio z norm konstytucyjnych i ewentualny brak jego potwierdzenia na poziomie ustawowym nie może prowadzić do jego zaprzeczenia czy uniemożliwienia komukolwiek powołania się na sprzeciw sumienia.

Powyższe stanowisko Trybunał Konstytucyjny wiernie powtórzył i rozwinął w wyroku z 7 października 2015 r. (K 12/14) stwierdzając, że „w demokratycznym państwie prawnym wyrazem prawa do postępowania zgodnie z własnym sumieniem, a w konsekwencji także wyrazem wolności od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu, jest klauzula sumienia (...). Wolność sumienia musi bowiem przejawiać się także w możliwości odmowy wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem z powołaniem się na przekonania naukowe, religijne lub moralne”¹⁰. W konsekwencji skonstatować należy, że prawo do powołania się na sprzeciw (klauzulę) sumienia i w rezultacie prawo do odmowy wykonania czynności sprzecznej z własnym sumieniem stanowi gwarancję wolności sumienia każdego człowieka¹¹, a nie przywilej przyznany jakiejś grupie. Tym samym TK bardzo jednoznacznie podkreślił, że sprzeciw sumienia jest prawem o charakterze fundamentalnym i przysługuje każdemu człowiekowi, bez wyjątku i niezależnie od wykonywanego zawodu¹².

W obecnym stanie prawnym na poziomie ustawowym korzystanie z prawa do sprzeciwu sumienia jest szczegółowo uregulowane jedynie w odniesieniu do lekarzy, pielęgniarek i położnych (oraz poborowych). Tak wąski krąg osób, którym ustawodawca precyzyjnie

⁹ Orzeczenie TK z 15 stycznia 1991 r., U 8/90; zob. również postanowienie TK z 7 października 1992 r., U 1/92; wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.3.3.1 i III.4.2.3. Stanowisko takie dominuje również w doktrynie, np. A. Zoll, *Charakter prawny klauzuli sumienia*, „Medycyna Praktyczna” nr 1/2014, s. 100-101; K. Szczucki, *Klauzula sumienia – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Studia Iuridica” nr 50/2009, s. 168-169; R. Kubiak, *Prawo medyczne*, Warszawa 2014, s. 155-156; M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w adwokaturze*, [w:] *Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, (red.) A. Mezglewski, A. Tunia Lublin 2013, s. 219; M. Olszówka, komentarz do art. 53 Konstytucji RP, [w:] *Konstytucja RP. Komentarz...*, s. 1262-1264. Podzielił go również Rzecznik Praw Obywatelskich (por. wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich z 21 lipca 2014 r. skierowane do Ministra Zdrowia, nr I.812.8.2014.AM).

¹⁰ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.4.1.

¹¹ W. Johann, B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status jednostki*, [w:] *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym, XI Konferencja Europejskich Sądów Konstytucyjnych*, „Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego”, numer specjalny, Warszawa 1999, s. 21.

¹² Trybunał Konstytucyjny wyjaśnił kwestię, że sprzeciw sumienia jest prawem pierwotnym i niezbywalnym, przysługującym każdemu człowiekowi, poświęcił spory fragment uzasadnienia wyroku z 7 października 2015 r., K 12/14 (cały pkt III.4.4).

uregulował sposób korzystania z prawa do sprzeciwu sumienia (klauzula sumienia), należy ocenić zdecydowanie negatywnie. Co więcej, regulacje te pozostają obarczone pewnymi istotnymi wadami. W związku z charakterem sentencji wyroku TK z 7 października 2015 r. (wyrok zakresowy), jego ogłoszenie w Dzienniku Ustaw nie spowodowało uchylecia żadnego przepisu prawa, a jedynie usunęło z porządku prawnego niekonstytucyjne normy prawne, tj. sprawiło, że owe – cieszące się dotąd domniemaniem zgodności z Konstytucją – normy prawne przestały obowiązywać. Teoretyczna i normatywna poprawność zastosowanej przez TK postaci orzeczenia nie zwolniła jednak ustawodawcy z obowiązku znowelizowania ustawy o zawodzie lekarza. Sytuacja, w której literalna treść art. 39 ustawy o zawodzie lekarza nie została zmieniona, a jedynie opatrzona przypisem przywołującym sentencję wyroku TK z 7 października 2015 r., zdecydowanie utrudniała rekonstrukcję normy prawnej z tak skomplikowanie zredagowanego przepisu prawa. Sytuacja zmieniła się dopiero wraz z wejściem w życie art. 1 pkt 64 ustawy z dnia 16 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentysty oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2020 r. poz. 1291). Wówczas art. 39 ustawy o zawodzie lekarza otrzymał brzmienie: „Lekarz może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, z zastrzeżeniem art. 30, z tym że ma obowiązek odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej. Lekarz wykonujący zawód na podstawie stosunku pracy albo w ramach służby ma także obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie przełożonego.”

W przypadku ustawy o zawodzie pielęgniarki klauzula sumienia uregulowana jest wprawdzie w sposób mniej skomplikowany, lecz zawiera niezgodne z Konstytucją ograniczenia w korzystaniu z prawa do sprzeciwu sumienia, a mianowicie: nakłada obowiązek wskazania realnych możliwości uzyskania (objętego sprzeciwem sumienia) świadczenia u innej pielęgniarki, położnej lub w podmiocie leczniczym, który jest niczym innym jak – przywołując przytoczony wyżej cytat z judykatury TK – „przymusem współdziałania w osiągnięciu celu niegodziwego”.

Natomiast korzystanie przez przedstawicieli pozostałych zawodów medycznych, a także innych profesji, z konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia jest wyraźnie utrudnione, ponieważ w odniesieniu do pozostałych zawodów ustawodawca nie uregulował sposobu korzystania z tego prawa (nie zawarł szczegółowej klauzuli sumienia). Wprawdzie Trybunał zauważył, iż „wolność sumienia – w tym ten jej element, którym jest sprzeciw sumienia – musi być więc respektowana niezależnie od tego, czy istnieją przepisy ustawowe ją

potwierdzające”¹³, niemniej praktyka pokazuje, że brak stosownych przepisów na poziomie ustawowym skutecznie uniemożliwia, a przynajmniej utrudnia, powoływanie się na sprzeciw sumienia. Problemy w tym zakresie zgłaszają m.in. farmaceuci, diagnosty laboratoryjni, przedsiębiorcy oraz osoby pozostające w stosunku pracy¹⁴. Konstytucja w art. 53 ust. 1 zapewnia każdemu prawo do sprzeciwu sumienia, a zgodnie z art. 8 ust. 2 Konstytucji jest ona bezpośrednio stosowana, co oznacza, że każdy może powołać się na prawa i wolności w niej zagwarantowane, w tym prawo do sprzeciwu sumienia. Konsekwentnie przypomina to Trybunał Konstytucyjny. Niestety nie stanowi to w praktyce wystarczającej gwarancji przestrzegania tegoż prawa, nawet przez sądy, czego przykładem jest sprawa tzw. łódzkiego drukarza, który został skazany za odmowę wykonania usługi niezgodnej z osądem jego sumienia¹⁵. Stąd też widoczna jest potrzeba wyraźnego potwierdzenia istnienia prawa do sprzeciwu sumienia również w odniesieniu do przedsiębiorców oraz pracowników.

W obowiązującym stanie prawnym na poziomie ustawowym nie tylko nie ma przepisów potwierdzających prawo do sprzeciwu sumienia (tzw. klauzul sumienia), lecz istnieje regulacja, która może być interpretowana jako generalny zakaz powoływania się na sprzeciw sumienia. Mowa o art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach, który brzmi: „korzystanie z wolności sumienia i wyznania nie może prowadzić do uchylania się od wykonywania obowiązków publicznych nałożonych przez ustawy”. Przepis ten – jak i sama ustawa – został uchwalony 17 maja 1989 r. przez Sejm PRL IX kadencji, a więc w warunkach państwa socjalistycznego, którym Polska Rzeczpospolita Ludowa była zgodnie z art. 1 ust. 1 Konstytucji PRL z dnia 22 lipca 1952 r.¹⁶ Przypomnieć należy, że Sejm PRL pozbawiony był realnej legitymacji demokratycznej („częściowo wolne wybory” do tzw. Sejmu kontraktowego miały odbyć się dopiero 4 i 18 czerwca 1989 r., w dalszym ciągu gwarantując zdecydowaną większość opresyjnej władzy komunistycznej).

Wykluczenie możliwości powoływania się na sprzeciw sumienia w ówczesnych warunkach ustrojowych było konsekwencją totalitarnego charakteru ówczesnego państwa, w którym to władza miała decydować, o tym co jest dobre, a co złe („moralność socjalistyczna”),

¹³ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.4.3.

¹⁴ M. Prusak, *Sprzeciw sumienia w praktyce aptecznej*, [w:] *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, (red.) P. Stanisławski, J. Pawlikowski, M. Ordon, Lublin 2014, s. 211-225; W. Głusiec, E. Puacz, *Sprzeciw sumienia w zawodzie diagnosty laboratoryjnego*, [w:] *ibidem*, s. 227-234.

¹⁵ Wyrok Sądu Okręgowego w Łodzi z dnia 26 maja 2017 r., sygn. akt Ka 557/17; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 2018 r., sygn. akt II KK 333/17. Ostatecznie dopiero po wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 26 czerwca 2019 r., sygn. akt 16/17 (który stwierdził, że będący podstawą skazania Adama J. art. 138 kodeksu wykroczeń w części zawierającej słowa „albo umyślnie bez uzasadnionej przyczyny odmawia świadczenia, do którego jest obowiązany” jest niezgodny z art. 2 Konstytucji) wyrok łódzkiego Sądu Okręgowego został uchylony a postępowanie umorzono.

¹⁶ Dz. U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36.

zaś zakres praw i wolności obywatelskich był *de facto* ściśle reglamentowany i koncesjonowany przez Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą oraz posłuszny jej aparat represji. Zasadnicza treść normatywna wskazanego przepisu wyraża się bowiem w ogólnym stwierdzeniu, że sprzeciw sumienia, czyli prawo do odmowy wykonania obowiązku nakazanego prawem, jest możliwy tylko w granicach wyznaczonych przepisami ustaw, jako przywilej ustawodawcy (państwa) przyznany jakiejś grupie. Tak zdekodowana treść normatywna pozostaje niewątpliwie nie do pogodzenia z konsekwentną judykaturą Trybunału Konstytucyjnego, wyjaśniającą istotę wolności sumienia w demokratycznym państwie prawnym, począwszy od orzeczenia TK z 15 stycznia 1991 r. (U 8/90). Zważywszy także, że od przełomu 1989 i 1990 r. Polska stała się demokratycznym państwem prawnym¹⁷, duże zdziwienie musi budzić fakt dalszego obowiązywania rzeczzonego przepisu. W ciągu 28 lat od uchwalenia ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, była ona wprawdzie wielokrotnie nowelizowana, nierzadko w celu dostosowania jej do obowiązujących norm konstytucyjnych, lecz zmianie nie uległ tkwiący głęboko w realiach państwa socjalistycznego art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach.

Z powyżej wskazanych powodów uzasadnione jest znowelizowanie niektórych ustaw w celu bardziej precyzyjnego uregulowania prawa do sprzeciwu sumienia (klauzuli sumienia). Oczywiście przepisy nowelizowanych ustaw nigdy nie staną się przez to podstawą prawną prawa do sprzeciwu sumienia, gdyż zawsze wynika ono wprost z konstytucyjnie potwierdzonej wolności sumienia, której źródłem jest godność człowieka. Niemniej sformułowanie klauzul sumienia w poszczególnych ustawach odgrywa dwie bardzo ważne role. Po pierwsze, informacyjną, ponieważ przypomina, że klauzula sumienia może być zastosowana. Po drugie, proceduralną, gdyż wyznacza reguły korzystania z klauzuli sumienia, w tym ewentualne ograniczenia w korzystaniu z niej. Przypomnieć bowiem trzeba – za Trybunałem Konstytucyjnym – że „ustawodawca nie może dowolnie kształtować tego «przywileju» albo go znieść, lecz musi respektować konstytucyjne warunki ustanawiania ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela (art. 30 oraz art. 31 ust. 3 Konstytucji)”¹⁸. Innymi słowy, korzystanie ze sprzeciwu sumienia może podlegać ograniczeniom tylko, gdy zostaną ustanowione w ustawie, zgodnie ze wszystkimi wymogami przewidzianymi w art. 31 ust. 3 Konstytucji.

3. Projektowany stan normatywny

¹⁷ Na podstawie ustawy z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. Nr 75, poz. 444).

¹⁸ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.4.5.

Jak już było wspomniane w pkt 1 uzasadnienia, niniejszy projekt ma na celu przede wszystkim kompleksowe wykonanie wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r. (K 12/14), czyli nie tylko znowelizowanie przepisów ustawy o zawodzie lekarza, która była przedmiotem wniosku Naczelnej Rady Lekarskiej do Trybunału, lecz również zapewnienie pełniejszej realizacji art. 53 ust. 1 Konstytucji w polskim ustawodawstwie. Trybunał Konstytucyjny – w celu dokonania oceny konstytucyjności zaskarżonej ustawy – najpierw musiał dokonać egzegezy art. 53 ust. 1 Konstytucji i tym samym wyjaśnić treść gwarantowanej w tym przepisie wolności sumienia. Poczynione w uzasadnieniu wspomnianego orzeczenia uwagi nie pozostawiają wątpliwości co do kierunku zmian, jakie powinien poczynić ustawodawca, by zapewnić poszanowanie konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia.

W pierwszej kolejności zachodzi potrzeba uchylecia art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, który w świetle tez zawartych w uzasadnieniu wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r., określić można jako wzorcowo niekonstytucyjny, ponieważ w istocie kwestionuje jeden z konstytutywnych elementów wolności sumienia, czyli prawo do sprzeciwu sumienia (wolność sumienia *in foro externo*).

Równocześnie ze względu na obserwowane zjawisko kontestowania prawa do sprzeciwu sumienia, nie tylko w środkach masowego przekazu¹⁹, literaturze przedmiotu²⁰, lecz również przez organy państwa (np. uprzedni Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar²¹), w tym organy stosujące prawo (wspomniany wyrok Sądu Okręgowego w Łodzi z 26 maja 2017 r. oraz uzasadnienie postanowienia Sądu Najwyższego z 14 czerwca 2018 r., sygn. akt II KK 333/17), wskazane jest, aby do polskiego porządku prawnego na poziomie ustawowym wprowadzić przepis potwierdzający, że prawo do sprzeciwu sumienia należy do istoty wolności sumienia.

Z teoretycznego punktu widzenia, przepis taki nie będzie zawierał w zasadzie żadnej nowości normatywnej, ponieważ treść prawa do sprzeciwu sumienia jest zapisana w art. 53 ust. 1 Konstytucji. Podkreślić bowiem trzeba, że zawarta w art. 1 projektu ustawy eksplikacja prawa

¹⁹ Zob. np. <http://www.rp.pl/Dobra-osobiste/307279883-Drukarze-nie-maja-klauzuli-sumienia---rozmowa-z-Irena-Kaminska.html#ap-1> (dostęp: 4 sierpnia 2022 r.).

²⁰ Zob. np. W. Brzozowski, *Uzewnętrzanie przynależności religijnej. Zagadnienia systemowe*, [w:] *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, (red.) R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, J. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 278 i nast.

²¹ Np. w wystąpieniu z 25 września 2017 r. do Ministra Zdrowia w sprawie powoływania się przez farmaceutów na klauzulę sumienia (znak: VII.5002.3.2017.AMB), <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Wyst%C4%85pienie%20do%20Ministra%20Zdrowia%20w%20sprawie%20powo%C5%82ywania%20si%C4%99%20przez%20farmaceut%C3%B3w%20na%20klauzul%C4%99%20sumienia.pdf> (dostęp: 4 sierpnia 2022 r.).

do sprzeciwu sumienia – „Wolność sumienia obejmuje prawo do odmowy wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem ze względu na sprzeciw sumienia, czyli racjonalnie uzasadniony osąd moralny, który kwalifikuje wykonanie obowiązku jako etycznie niegodziwe, chyba że odmowa wykonania obowiązku spowoduje niebezpieczeństwo utraty życia albo nieuchronne lub wysoce prawdopodobne zagrożenie: zdrowia innych osób, bezpieczeństwa lub porządku publicznego albo moralności publicznej (prawo do sprzeciwu sumienia)” – znajduje oparcie w motywach wyroku z 7 października 2015 r. Trybunał nie przypadkiem przytoczył definicję sumienia św. Tomasza z Akwinu, zgodnie z którą sumienie to „zdolność do intelektualnej oceny własnych aktów jako dobrych albo złych” oraz za św. Hieronimem przywołał pojęcie *synderesis*, oznaczające „przyrodzoną człowiekowi władzę odróżniania dobra od zła”²². W konsekwencji człowiek potrafi odróżniać dobro od zła oraz podejmować działania, które realizują dobro i zapobiegają czynieniu zła, czy – ściślej rzecz ujmując – mają na celu uniknięcie udziału w czynie klasyfikowanym moralnie jako zły. Tę naturalną predyspozycję człowieka chroni właśnie wolność sumienia, a znajdujący się u podstaw sprzeciwu sumienia osąd sumienia opiera się na racjonalnym wnioskowaniu, o charakterze intersubiektywnym, którego podstawą są przesłanki etyczne. Wprawdzie Trybunał *explicite* nie skonstatował, że przyjmuje takie właśnie rozumienie sumienia, lecz tok rozumowania zawarty w wywodach wielokrotnie tu cytowanego judykatu sądu prawa nie pozwala mieć wątpliwości, iż tylko przyjęcie racjonalnej koncepcji osądu sumienia doprowadziło TK do stwierdzeń o możliwości odmowy wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem.

Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 7 października 2015 r., przywołując łaciński źródłosłów (*conscientia* – współwiedza), zauważył, że sumienie jest zdolnością (sprawnością intelektualną) odróżniania dobra od zła. Nie jest zatem chwilowym kaprysem, skutkiem jakiejś presji czy nawet przekonaniem o innej niż moralna proveniencji, co samo w sobie wymaga podkreślenia. Podstawą tej zdolności jest rozum, który pozwala na odróżnianie dobra od zła na poziomie konkretnych działań. Trybunał Konstytucyjny skonstatował zatem, że w demokratycznym państwie prawnym ustawodawca nie może stawiać adresatów prawa w sytuacji konfliktu między obowiązkiem przestrzegania prawa a powinnością posłuchu własnemu sumieniu²³. Raz jeszcze należy powtórzyć, że proponowane brzmienie art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania nie stanowi w istocie żadnego *novum* normatywnego – bo wyrażona w projektowanym przepisie treść normatywna jest już zawarta w Konstytucji – lecz ma na celu rozwianie ewentualnych wątpliwości i utrudnić kontestowanie

²² Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.2.2.

²³ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.2.2-4.2.4 i przytaczana tam literatura.

konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia, w tym organom państwa (co szczególnie bulwersujące).

Na marginesie warto zauważyć, że istota sprzeciwu sumienia jest przedmiotem zainteresowania także w innych porządkach prawnych. Najlepszym przykładem jest orzecznictwo i doktryna niemiecka, w której od lat funkcjonuje pojęcie „decyzji sumienia”, która uzasadnia odmowę wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem. Zgodnie z orzecznictwem Federalnego Trybunału Konstytucyjnego decyzja sumienia jest to każda poważna decyzja oparta na kategoriach dobra i zła, podjęta w określonej sytuacji, uznanej przez podejmującą ją jednostkę za nieodzowną i wiążącą, „tak że każde postępowanie niezgodne z ową decyzją powoduje poważny dyskomfort psychiczny. Definicja ta wyznacza standard w orzecznictwie sądów niemieckich”²⁴.

Naturalnie żadne prawo ani wolność gwarantowana konstytucyjnie nie jest absolutna, w tym sensie, że nie można zaakceptować powoływania się na daną wolność bez względu na okoliczności – nawet jeśli ma ona charakter pierwotny i niezbywalny, jak właśnie wolność sumienia, którą Konstytucja oraz umowy międzynarodowe jedynie poręczają²⁵. Trybunał Konstytucyjny wskazał bardzo wyraźnie na granice powoływania się na sprzeciw sumienia, które wyznaczają niebezpieczeństwo bezpośredniego zagrożenia życia lub poważnego zagrożenia zdrowia innych osób²⁶. Innymi słowy, na sprzeciw sumienia – który wynika z racjonalnie umotywowanej, negatywnej etycznej oceny danego zachowania – człowiek nie może powołać się, jeśli doprowadziłoby to do „niebezpieczeństwa utraty życia albo nieuchronnego lub wysoce prawdopodobnego zagrożenia zdrowia innych osób”, jak głosi środkowa część proponowanego brzmienia art. 3 ust. 2 zdanie pierwsze ustawy o gwarancjach. Poczynienie tego zastrzeżenia w proponowanym przepisie ma na celu, po pierwsze, wskazanie immanentnej granicy powoływania się na klauzulę sumienia, na co wielokrotnie wskazywał Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 7 października 2015 r., jak również w orzeczeniach z początków lat 90. XX w., a po drugie, podkreślenie jednocześnie racjonalnego i etycznego wymiaru sprzeciwu sumienia, który jako instytucja prawna chroniąca człowieka przed popełnieniem czynu rozpoznanego jako obiektywnie zły, nie może przyczyniać się do powstania skutku moralnie złego, jakim jest utrata życia lub poważny uszczerbek na zdrowiu.

²⁴ Zob. szerzej E. Tuora-Schwierskott, *Pojęcie sumienia w doktrynie konstytucjonalistów niemieckich w świetle ochrony prawnej wolności sumienia i religii*, „Państwo i Prawo” nr 8/2014, s. 96.

²⁵ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.4.4.3.

²⁶ Wyrok TK z 7 października 2015 r., K 12/14, pkt III.5.1.2.

Niezależnie do wskazania granicy powoływania się na sprzeciw sumienia, proponowane brzmienie art. 3 ust. 2 zdanie pierwsze *in fine* ustawy o gwarancjach również wskazuje wartości, których zagrożenie w sposób generalny uzasadnia ograniczenie w korzystaniu z prawa do sprzeciwu sumienia. Katalog wartości zaczerpnięty jest z wyrażonej w art. 31 ust. 3 Konstytucji zasady proporcjonalności, a zaliczają się doń: bezpieczeństwo i porządek publiczny, moralność publiczna. Ograniczenie z uwagi na niebezpieczeństwa utraty życia albo nieuchronnego lub wysoce prawdopodobnego zagrożenia zdrowia innych osób odnosi się natomiast do wskazanego w art. 31 ust. 3 ustawy zasadniczej kryterium dopuszczalności ograniczeń z uwagi na prawa i wolności innych osób (chodzi wyłącznie o te prawa i wolności, które w hierarchii konstytucyjnej stoją wyżej). Katalog ten nie jest zatem nowatorski i przede wszystkim ma na celu ochronę przed ewentualnymi nadużyciami oraz kwestionowaniem – pod pozorem powoływania się na sprzeciw sumienia – obowiązków związanych np. z płaceniem podatków czy przestrzeganiem przepisów ruchu drogowego. W tym miejscu należy także zwrócić uwagę, że proponowane brzmienie art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach jest uzasadnione, a w zasadzie wymuszone, kontestowaniem prawa do sprzeciwu sumienia w praktyce stosowania prawa (w tym przez organy dyscyplinarne samorządów zawodowych) i wynikającą z tego koniecznością intensyfikacji gwarancji przestrzegania norm konstytucyjnych poprzez ich wyraźniejsze sformułowanie w przepisach ustawy zwykłej.

Przypomnieć również należy, że projektowana ustawa nie wyklucza możliwości wprowadzania w odrębnych ustawach bardziej szczegółowych rozwiązań – zwłaszcza dotyczących proceduralnych aspektów powoływania się na sprzeciw sumienia – czy dalej idących ograniczeń w korzystaniu ze sprzeciwu sumienia, jeśli byłoby to uzasadnione regulowaną materią (proponowany art. 3 ust. 2 zdanie drugie ustawy o gwarancjach).

Przyjęcie proponowanej nowelizacji art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach w rezultacie oznaczać będzie wyeliminowanie z polskiego porządku prawnego norm wywodzących się z okresu PRL, które naruszają konstytucyjnie gwarantowaną wolność sumienia w zakresie, w jakim zmuszają obywateli do wykonywania obowiązków sprzecznych z ich sumieniem. Równocześnie skutkiem nadania nowego brzmienia art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach będzie zrealizowanie i ugruntowanie przez ustawodawcę jednej z głównych tez wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r. (K 12/14), stwierdzającej, że prawo do sprzeciwu sumienia przysługuje każdemu człowiekowi.

Z tego też względu projekt zakłada całkowite uchycenie art. 135 oraz art. 138 kodeksu wykroczeń. Przepisy te są głęboko osadzone w logice gospodarki centralnie planowanej PRL i już z tego powodu jego aktualne brzmienie nie ma racji bytu w demokratycznym państwie

prawnym gwarantującym wolność działalności gospodarczej i swobodę zawierania umów. W tym kontekście należy również przypomnieć wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 26 czerwca 2019 r., sygn. akt 16/17, w którym TK orzekł, że art. 138 kodeksu wykroczeń w części zawierającej słowa „albo umyślnie bez uzasadnionej przyczyny odmawia świadczenia, do którego jest obowiązany”, jest niezgodny z art. 2 Konstytucji. W przedmiotowej sprawie Trybunał uwzględnił zarzut Prokuratora Generalnego (inicjującego postępowanie), który uznał za najdalej idący. Przypomnieć również należy, że przy orzekaniu Trybunał Konstytucyjny związany zakresem zaskarżenia wskazanym we wniosku. Oznacza to, że w dalszym ciągu istnieje potrzeba dalej idącej ingerencji prawodawcy, który nie powinien każdorazowo obarczać Trybunału Konstytucyjnego usuwaniem z systemu prawnego przepisów, które są nieadekwatne do współczesnych realiów społeczno-gospodarczych i pozostają w sprzeczności z postanowieniami Konstytucji.

Przypomnieć również należy, że aż do publikacji wyroku TK z 26 czerwca 2019 r. art. 135 i art. 138 kodeksu wykroczeń miały analogiczną konstrukcję i podobne znaczenie funkcjonalne. Ich treścią był zaadresowany do przedsiębiorców zakaz odmawiania sprzedaży towarów lub świadczenia usług bez nieuzasadnionej przyczyny. Wprawdzie ciążący na organach państwa, w szczególności na sądach, obowiązek prokonstytucyjnej wykładni prawa, nakazywałby przyjęcie, iż „uzasadniona przyczyna”, o której mowa w art. 135 i 138 kodeksu wykroczeń, obejmuje powoływanie się na sprzeciw sumienia nakazujący niepodejmowanie określonych działań, jak również odmowę udziału – w jakiegokolwiek formie – w realizacji czynu uznanego za moralnie zły (niegodziwy). Niestety praktyka pokazała, że nakazane w Konstytucji bezpośrednie stosowanie ustawy zasadniczej (a jednym z jego sposobów jest właśnie wykładnia prokonstytucyjna) – przynajmniej w zakresie respektowania prawa do sprzeciwu sumienia – jest ostentacyjnie kontestowane. Stąd obydwa przepisy należy w całości uchylić.

Sprawa „drukarsza z Łodzi” oraz późniejsza sprawa pracownika jednego z wielkopowierzchniowych sklepów wskazują na konieczność zagwarantowania prawa do skorzystania ze sprzeciwu sumienia zarówno przedsiębiorcom, jak i osobom zatrudnionym w ramach stosunku pracy. Stąd proponuje się zmiany w kodeksie pracy oraz w prawie przedsiębiorców. W kodeksie pracy zakłada się dodanie art. 11⁴ w brzmieniu: „Pracodawca jest obowiązany szanować wolność sumienia pracownika. Art. 3 ust. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. z 2022 r. poz. 1435) stosuje się”. Przepis ten – umiejscowiony wśród innych przepisów statuujących podstawowe zasady prawa pracy – akcentuje nie tylko uprawnienia pracownika, ale również skorelowany z nimi obowiązek

pracodawcy do poszanowania wolności sumienia osób, które zatrudnia. W tym sensie zachodzi jego ścisły związek z art. 11¹ kodeksu pracy, który zobowiązuje pracodawcę do poszanowania godności pracownika. Proponowana zmiana kodeksu pracy zakłada zatem możliwość odmowy wykonania polecenia (jako obowiązku prawnego), które wydał przełożony o ile jego wykonanie stałoby w sprzeczności z sumieniem pracownika (kwalifikowałoby się jako niegodziwe z uwagi na racjonalnie uzasadniony osąd moralny). Ewentualne spory w tym zakresie podlegałyby kognicji sądów pracy.

Projekt zakłada także zmiany w prawie przedsiębiorców. Polegają one na dodaniu art. 8a w brzmieniu: „Przedsiębiorca może powstrzymać się od wykonania świadczenia niezgodnego z jego sumieniem, chyba że zwłoka w jego wykonaniu mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia albo nieuchronnego lub wysoce prawdopodobnego zagrożenia: zdrowia innych osób, bezpieczeństwa lub porządku publicznego albo moralności publicznej”. Tak skonstruowana klauzula sumienia przedsiębiorców obejmie zarówno osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą, jak i inne podmioty (prowadzące działalność gospodarczą osoby prawne i jednostki organizacyjne niebędące osobą prawną, którym odrębna ustawa przyznaje zdolność prawną). Jest to logiczna konsekwencja, rozwinięcie i ustawowe potwierdzenie rezolucji Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy 1763 (2010) *The right to conscientious objection in lawful medical care*. Rezolucja wskazuje, że prawo do skorzystania ze sprzeciwu sumienia przysługuje również szpitalom i innym instytucjom, a zatem bytom niefizycznym. Zagadnienie to zostanie rozwinięte również w dalszej części uzasadnienia.

Kolejną zmianą zaproponowaną w projekcie jest uregulowanie klauzul sumienia w odniesieniu do poszczególnych zawodów medycznych. W niektórych przypadkach wystarczające jest dostosowanie już obowiązujących przepisów do Konstytucji – na co wskazał Trybunał Konstytucyjny w sentencji wyroku z 7 października 2015 r. – poprzez usunięcie fragmentów przepisów lub ich preredagowanie. W pozostałych przypadkach pożądanym jest wprowadzenie klauzuli sumienia ze względów informacyjnych – by adresaci wiedzieli, że im przysługuje – oraz proceduralnych – by wprowadzić reguły korzystania z niej. Oczywiście w każdym przypadku prawo do sprzeciwu sumienia jest zawsze gwarantowane wprost przez Konstytucję z 1997 r.

Interwencji wymaga zatem klauzula sumienia zapisana w art. 12 ustawy o zawodzie pielęgniarki. Oczywistą konsekwencją wyroku TK z 7 października 2015 r. jest konieczność zwolnienia pielęgniarek i położnych z analogicznych, niekonstytucyjnych obowiązków warunkujących korzystanie przez nie z prawa do sprzeciwu sumienia, tj. obowiązku wykonania

świadczenia zdrowotnego sprzecznego z ich sumieniem w razie „nagłego zagrożenia zdrowotnego” oraz obowiązku informacyjnego polegającego na wskazaniu realnych możliwości uzyskania tego świadczenia u innej pielęgniarki, położnej lub w podmiocie leczniczym (art. 9 projektu). Podobnie jak w przypadku uprzedniego (uznanego za sprzeczne z Konstytucją RP) brzmienia art. 39 ustawy o zawodzie lekarza, zmiana art. 12 ustawy o zawodzie pielęgniarki przewiduje, że pielęgniarka lub położna nie może odmówić wykonania świadczenia zdrowotnego w przypadku wystąpienia niebezpieczeństwa utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia. Projekt zakłada zatem ujednoczenie obu klauzul sumienia, tj. reguł korzystania ze sprzeciwu sumienia przez lekarzy oraz przez pielęgniarki i położne.

Profesje medyczne to nie tylko lekarze i pielęgniarki, lecz również diagnosty laboratoryjni. Oni również w swej pracy zawodowej są szczególnie często narażeni na konflikty sumienia (prawo do sprzeciwu sumienia i odmowy wzięcia udziału w powierzonych czynnościach wprost gwarantuje jedynie § 22 Kodeksu Etyki Diagnosty Laboratoryjnego²⁷). Dlatego art. 6 projektu w ustawie o diagnostach laboratoryjnych dodaje art. 21a, który potwierdza, że diagnosta laboratoryjny może odmówić zabiegów i czynności diagnostyki laboratoryjnej niezgodnych z jego sumieniem na takich samych zasadach jak lekarz. Klauzula sumienia diagnosty laboratoryjnego będzie zatem uregulowana analogicznie jak klauzula sumienia lekarza.

W przypadku wszystkich wymienionych wyżej profesji medycznych (w tym lekarzy) projekt zakłada uzupełnienie klauzul sumienia o dodatkowe sformułowanie, zgodnie z którym: „Brak powiadomienia przełożonego nie wpływa na prawo do powołania się na sprzeciw sumienia, o którym mowa w zdaniu pierwszym”. Zmiana ta odnosi się wyłącznie do kwestii proceduralnych i ma zapobiec takiej – błędnej - interpretacji modyfikowanych przepisów, która polegałaby na uzależnieniu prawa do skorzystania ze sprzeciwu sumienia od złożenia powiadomienia osobie przełożonej. W praktyce bowiem powiadomienie takie ma znaczenie wyłącznie informacyjne oraz ewentualnie organizacyjne (może przede wszystkim służyć przyjęciu takiej organizacji pracy, w której osoby chcące korzystać z klauzuli sumienia w określonych przypadkach w ogóle nie będą miały zlecanych obowiązków, które uznają za moralnie niegodziwe). Stąd też ewentualne powiadomienie przełożonego *post factum*, a nawet sytuacja, w której dowiaduje się on o sprzeciwie sumienia pracownika od osoby trzeciej, nie może wpływać negatywnie na ocenę wykonywania przezeń obowiązków zawodowych.

²⁷ Załącznik do uchwały nr 31/2014 Czwartego Krajowego Zjazdu Diagnostów Laboratoryjnych z dnia 6 grudnia 2014 r. w sprawie Kodeksu Etyki Diagnosty Laboratoryjnego.

Projekt precyzuje również sposób korzystania ze sprzeciwu sumienia przez felczerów, którzy wykonując swój zawód w pewnym zakresie narażeni są na podobne dylematy moralne co lekarze czy diagnosty laboratoryjni. Przykładowo felczer jako osoba uprawniona do wystawiania recept na produkty lecznicze, które są dopuszczone do obrotu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (art. 4 ust. 1 ustawy o zawodzie felczera) może, podobnie jak lekarz, doświadczyć konfliktu między żądaniem pacjentki przepisania środka antykoncepcyjnego „dzień po” a sprzeciwem sumienia wobec udostępniania produktów o charakterze wczesnoporonnym. Poprzez dodanie po art. 6 ustawy o zawodzie felczera art. 6a – w brzmieniu analogicznym do art. 39 ustawy o zawodzie lekarza – zostanie uregulowana klauzula sumienia również dla tej grupy zawodowej.

Projekt reguluje też sposób korzystania z prawa do sprzeciwu sumienia przez farmaceutów, kierowników aptek i właścicieli aptek. Ich prawo do sprzeciwu sumienia naturalnie jest gwarantowane przez Konstytucję, zaś w świetle prokonstytucyjnej wykładni już obowiązujących ustaw konieczne jest przyjęcie takiej interpretacji art. 96 ust. 5 pkt 1 i 2 Prawa farmaceutycznego (przepisy te pozwalają odmówić wydania produktu leczniczego, jeżeli: 1) jego wydanie może zagrażać życiu lub zdrowiu pacjenta oraz 2) w przypadku uzasadnionego podejrzenia, że produkt leczniczy może być zastosowany w celu pozamedycznym), która pozwala farmaceutyce na powołanie się na sprzeciw sumienia przynajmniej w zakresie odmowy wydawania m.in. środków antykoncepcyjnych, postkoitalnych, wczesnoporonnych, gdyż te mogą powodować zagrożenie życia lub zdrowia dziecka, którym zgodnie z art. 2 ust. 1 ustawy z 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka „jest każda istota ludzka od poczęcia do osiągnięcia pełnoletności”. Również art. 1 ustawy z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży²⁸ nakazuje chronić prawo do życia, w tym w fazie prenatalnej, a preambuła tej ustawy stanowi, że „troska o życie i zdrowie należy do podstawowych obowiązków państwa, społeczeństwa i obywatela”, czyli także farmaceuty. Z kolei zapobieganie ciąży jest niewątpliwie celem pozamedycznym, jak również celem medycznym nie jest zabijanie dziecka poczętego w pierwszych dniach jego życia. Do podobnych wniosków prowadzi art. 21 ustawy z dnia 19 kwietnia 1991 r. o izbach aptekarskich²⁹, który wyraźnie nakazuje członkom samorządu aptekarskiego przestrzegać zasad etyki i deontologii zawodowej. Zgodnie zaś z art. 3 Kodeksu Etyki Aptekarza Rzeczypospolitej Polskiej każdy farmaceuta jest zobowiązany do działania zgodnie ze swym

²⁸ Dz. U. Nr 17, poz. 78 z późn. zm.

²⁹ Dz. U. z 2021 r. poz. 1850 z późn. zm.

sumieniem oraz przestrzegania zasad etyki zawodu niezależnie od mechanizmów rynkowych, nacisków społecznych oraz wymagań administracyjnych.

Jak zatem wynika z powyższych rozważań, klauzula sumienia farmaceuty jest aktualnie sformułowana w sposób nader zawoalowany, co stwarza pole do nadużyć i kwestionowania ich konstytucyjnego prawa do sprzeciwu sumienia³⁰. Żeby przeciwdziałać temu naruszającemu ustawę zasadniczą stanowi rzeczy art. 6 projektu zakłada nowelizację stosownych przepisów Prawa farmaceutycznego, tak aby zapewnić poszanowanie konstytucyjnego prawa farmaceutów, kierowników aptek i właścicieli aptek do sprzeciwu sumienia. W szczególności literalnemu poszerzeniu ulega katalog przesłanek upoważniających farmaceutę (technika farmaceutycznego) do odmowy wydania produktu leczniczego o przesłankę sprzeciwu sumienia. Na podstawie projektowanego art. 96 ust. 3a Prawa farmaceutycznego farmaceuta lub technik farmacji będzie mógł odmówić wydania produktu leczniczego, jeżeli jego wydanie jest niezgodne z jego sumieniem lub przedsiębiorcy prowadzącego jednoosobową działalność gospodarczą, w ramach której prowadzi aptekę albo wspólników spółki prowadzącej aptekę, z wyjątkiem przypadków nagłego zagrożenia życia lub zdrowia pacjenta. Warto wspomnieć, że terminy: „nagłe zagrożenie życia” oraz „nagłe zagrożenie zdrowia”, są już obecne w Prawie farmaceutycznym i zgodnie z art. 96 ust. 3 i 4 pozwalają, odpowiednio, na wydanie produktu leczniczego pomimo braku recepty lekarskiej oraz na wystawienie recepty farmaceutycznej.

Zmian wymaga również niedawno uchwalona ustawa o zawodzie farmaceuty. W tym jednak wypadku wystarczające będzie jej uzupełnienie o koherentny ze zmianami w Prawie farmaceutycznym art. 28a w brzmieniu: „Farmaceuta może odmówić wykonania usług farmaceutycznych lub zadań zawodowych niezgodnych z jego sumieniem, z zastrzeżeniem przypadków nagłego zagrożenia życia lub zdrowia pacjenta, o których mowa w art. 96 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 6 września 2001 r. – Prawo farmaceutyczne”. Zapewni to spójność i kompleksowy charakter regulacji odnoszących się do klauzuli sumienia farmaceutów.

Niniejszy projekt ustawy zakłada również dodanie do art. 15 ustawy o działalności leczniczej ust. 2, który *expressis verbis* zezwala podmiotowi leczniczemu na odmowę wykonania świadczenia sprzecznego z misją takiego podmiotu: „Podmiot leczniczy może odmówić udzielenia świadczenia sprzecznego z jego misją, chyba że zwłoka w udzieleniu

³⁰ Zob. np. wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich z 13 kwietnia 2017 r. do Głównego Inspektora Farmaceutycznego w sprawie powoływania się przez farmaceutów na klauzulę sumienia (znak: VII.5002.3.2017.AMB), <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Do%20G%C5%82%C3%B3wnego%20Inspektora%20Farmaceutycznego%20w%20sprawie%20powo%C5%82ywania%20si%C4%99%20przez%20farmaceut%C3%B3w%20na%20klauzul%C4%99%20sumienia.pdf> (dostęp: 4 sierpnia 2022 r.).

takiego świadczenia zdrowotnego mogłaby spowodować zagrożenie życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia”). Aktualnie podmioty prowadzące szpitale, które zamierzają kierować się w swej działalności podstawową wartością polskiego porządku prawnego, jaką jest poszanowanie i ochrona życia ludzkiego od poczęcia, nie są chronione w sposób efektywny przez polskie ustawodawstwo. W ustawie o działalności leczniczej brak jest bowiem przepisu, który wyraźnie zezwalałby podmiotowi leczniczemu na odmowę wykonania świadczeń sprzecznych z tymi wartościami. W polskiej doktrynie prawa wyrażono co prawda pogląd, że art. 18b ustawy z dnia 30 sierpnia 1991 r. o zakładach opieki zdrowotnej³¹ (obecnie: art. 14 ust. 1 ustawy o działalności leczniczej), stanowiący o udzielaniu przez zakład opieki zdrowotnej informacji o zakresie i rodzaju udzielanych świadczeń zdrowotnych, stwarza możliwość zwolnienia się przez taki zakład z wykonywania świadczeń określonego rodzaju³² – tj. ogłoszenia, że pewnych procedur dany podmiot leczniczy nie wykonuje, np. przerywania ciąży – lecz jest to tylko pogląd, skądinąd słuszny, wyrażony w doktrynie prawa. Innymi słowy, w obecnym stanie prawnym dominuje nieoparte na żadnych racjonalnych przesłankach założenie, że podmioty lecznicze, w tym publiczne, nie mogą kierować się określonymi wartościami moralnymi w prowadzonej działalności.

Dotychczasowa praktyka dostarcza na to wielu przykładów. W 2014 r. Prezydent m.st. Warszawy zwolniła prof. Bogdana Chazana ze stanowiska dyrektora Szpitala Specjalistycznego im. Św. Rodziny z powodu sprzeciwu sumienia wobec wykonywania aborcji. Po tej zmianie zarzucono w placówce przyjęty od 10 lat zwyczaj generalnego nieprzeprowadzania niekaralnych zabiegów przerywania ciąży. W tym samym roku Rada Powiatu Wołomińskiego podjęła uchwałę wprowadzającą do statutu Szpitala Powiatowego w Wołominie bezwzględną zasadę ochrony życia ludzkiego³³, co zostało zakwestionowane przez wojewodę, który stwierdził nieważność rzeczonyj uchwały³⁴. Sąd administracyjny oddalił skargę powiatu na rozstrzygnięcie wojewody, uznając że wprowadzenie do statutu publicznego zakładu opieki zdrowotnej bezwzględnej zasady ochrony życia ludzkiego jest sprzeczne m.in. z art. 4b ustawy z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży³⁵. Krótko mówiąc, w obecnym stanie prawnym

³¹ Dz. U. z 2007 r. Nr 14, poz. 89 z późn. zm.

³² L. Bosek, *Klauzula sumienia*, [w:] M. Safjan (red.), *Prawo wobec medycyny i biotechnologii. Zbiór orzeczeń z komentarzami*, Warszawa 2011, s. 25.

³³ § 1 uchwały Rady Powiatu Wołomińskiego z dnia 26 czerwca 2014 r. nr XLIII - 498/2014 w sprawie zmiany Statutu Szpitala Powiatowego w Wołominie – Samodzielnego Zespołu Publicznych Zakładów Opieki Zdrowotnej (Dz. Urz. Woj. Maz. z 2014 r. poz. 6347).

³⁴ Rozstrzygnięcie nadzorcze wojewody mazowieckiego z dnia 25 lipca 2014 r. nr LEX-I.4131.97.2014.JJ.

³⁵ Wyrok WSA w Warszawie z dnia 4 grudnia 2014 r., sygn. akt VII SA/Wa 2043/14, CBOSA.

co najwyżej dopuszcza się możliwość odmowy wykonywania aborcji przez podmioty lecznicze będące jednocześnie tzw. wyznaniowymi osobami prawnymi, wbrew Konstytucji wykluczając taką możliwość w przypadku zakładów publicznych³⁶.

Warto zwrócić uwagę, że tzw. instytucjonalna klauzula sumienia nie jest zagadnieniem nowym. Oczywiście osoby prawne nie posiadają sumienia, niemniej ten oczywisty fakt nie może stać na przeszkodzie respektowania ich uprawnień, które wynikają z konstytucyjnej wolności sumienia. Porządek prawny powinien je chronić, podobnie jak chroni np. własność i inne prawa majątkowe osób prawnych, czyli podmiotów prawa, które niewątpliwie nie posiadają ani świadomości, ani woli, ani chęci posiadania. Ochrona tożsamości ideowej osób prawnych (jednostek organizacyjnych) na poziomie aksjologicznym uzasadniona jest koniecznością ochrony wolności sumienia osób fizycznych, które je założyły lub które nią kierują albo identyfikują się z etosem, jaki te osoby prawne reprezentują lub z wartościami, w służbie których zostały ustanowione. W polskiej literaturze prawniczej problem ten dostrzegł m.in. Leszek Bosek, który pisał: „Niektóre jednostki organizacyjne albo ze względu na swoją naturę prawną, np. związki wyznaniowe, albo ze względu na cel utworzenia lub zasadniczy przedmiot działania, np. prowadzenie hospicjum, szkoły lub szpitala, mogą bazować na pewnym istotnym wyborze ich członków, właścicieli lub twórców o charakterze etycznym. Czy konieczne lub proporcjonalne *sensu stricto* byłoby zmuszanie tego rodzaju osób do czynienia tego, co przekreśla ich tożsamość, podważa sens ich utworzenia i wymusza likwidację?”³⁷

Jak już wspomniano, w europejskiej przestrzeni prawnej o zapewnienie wolności sumienia w tym zakresie zaapelowało Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy w rezolucji nr 1763 z 7 października 2010 r. w sprawie prawa do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej (ang. *The right to conscientious objection in lawful medical care*). Zgodnie z nią żadna osoba, szpital lub instytucja nie mogą zostać prawnie przymuszone, pociągnięte do odpowiedzialności prawnej ani dyskryminowane ze względu na odmowę wykonania lub odmowę pomocy przy wykonaniu zabiegu przerywania ciąży, wywołania poronienia, eutanazji lub innego czynu, który mógłby spowodować śmierć zarodka ludzkiego lub embrionu, z jakiegokolwiek powodu. Przyjmując tę rezolucję Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy zaapelowało do państw członkowskich tej organizacji o opracowanie wyczerpujących i przejrzystych rozwiązań definiujących i regulujących prawo do sprzeciwu sumienia w

³⁶ M. Nestorowicz, N. Karczevska-Kamińska, *Prawa pacjenta do świadczeń medycznych a prawo lekarzy (szpitali) i osób z innych zawodów medycznych do klauzuli sumienia*, „Prawo i Medycyna” nr 59/2015, s. 25.

³⁷ L. Bosek, *Klauzula sumienia*, [w:] *Prawo wobec medycyny...*, s. 25.

odniesieniu do zdrowia i świadczeń medycznych³⁸. Warto dodać, że nie był to pierwszy przypadek, gdy Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy upomniało się o konieczność respektowania sprzeciwu sumienia. Oczywiście rezolucje Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nie mają mocy wiążącej, niemniej są wyrazem stanowiska, jakie to gremium prezentuje.

Nie zaszkodzi nadmienić, że w amerykańskim prawie medycznym od kilkudziesięciu lat funkcjonuje konstrukcja „instytucjonalnej klauzuli sumienia”, oparta na pojęciu tzw. sumienia instytucjonalnego (*institutional conscience*) rozumianego jako misja, tożsamość ideowa, system wartości organizacji, którymi kieruje się ona w swej działalności³⁹. W 44 stanach ustawodawstwo gwarantuje zakładom opieki zdrowotnej prawo do odmowy wykonywania aborcji, a w 12 stanach – do odmowy świadczenia usług związanych z antykoncepcją, zaś w 16 – do odmowy świadczenia usług związanych ze sterylizacją. W zdecydowanej większości z nich taka możliwość przysługuje zarówno placówkom prywatnym, jak i publicznym⁴⁰.

Raz jeszcze trzeba zauważyć, że w literaturze prawa konstytucyjnego dopuszcza się możliwość powołania się przez osobę prawną na wolność sumienia, jeśli posiada cel umotywowany religijnie lub etycznie⁴¹. Art. 53 ust. 1 Konstytucji znajduje zatem zastosowanie również do podmiotów leczniczych kierujących się w swojej działalności zasadą poszanowania życia ludzkiego od poczęcia. Jest to istotny argument za ustawowym zabezpieczeniem prawa tych podmiotów do odmowy dokonywania aborcji.

4. Przewidywane skutki

4.1. Skutki społeczne

³⁸ J. Pawlikowski, *Prawo do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej. Rezolucja nr 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z dnia 7 października 2010 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” t. 14/2011, s. 313 i n.

³⁹ Zob. np. D. P. Sulmasy, *What is conscience and why is respect for it so important?*, [w:] „Theoretical Medicine&Bioethics Journal” – *Theor Med Bioeth* (2008) 29:135–149, s. 142, <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18758994/> (dostęp: 4 sierpnia 2022 r.); J. Roszkiewicz, *Spółka prawa handlowego jako podmiot wolności sumienia*, [w:] *Wolność religijna. Wybrane zagadnienia*, (red.) W. Cisło, M. Olszówka, W. Sadłoń, Warszawa 2018, s. 179-189.

⁴⁰ Guttmacher Institute, *Refusing to Provide Health Services*, stan na 1 sierpnia 2022 r., <https://www.guttmacher.org/state-policy/explore/refusing-provide-health-services> (dostęp: 4 sierpnia 2022 r.).

⁴¹ M. Olszówka, komentarz do art. 53 Konstytucji RP, [w:] *Konstytucja RP. Komentarz...*, s. 1263-1264; R. Winkler, *Die Grundrechte der Europäischen Union. System und allgemeine Grundrechtslehren*, Wien-New York 2006, s. 410; H. D. Jarass, *EU-Grundrechte. Ein Studien- und Handbuch*, München 2005, s. 183; V. Epping, *Grundrechte*, Berlin-Heidelberg 2004, s. 105; B. Schmidt-Bleibtreu *et. al.*, *GG-Kommentar zum Grundgesetz*, Carl Heymans Verlag 2008; H. D. Jarass, B. Pieroth, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Kommentar*, München 2011, s. 162-163; J. Kokott [w:] *Sachs Grundgesetz Kommentar*, (red.) M. Sachs, München 2009, s. 241; Ch. Starck [w:] *Kommentar zum Grundgesetz*, (red.) Ch. Starck, München 2005, s. 473.

Podstawowym skutkiem przyjęcia projektu będzie wzrost świadomości prawnej w społeczeństwie polskim na temat roli i znaczenia wolności sumienia oraz związku tej wolności z godnością człowieka, będącą podstawą jego praw i wolności (art. 30 Konstytucji). Nie mniej istotnym skutkiem będzie wzrost poziomu wiedzy o definitywnym powiązaniu wolności sumienia z jej integralnym elementem, jakim jest prawo do sprzeciwu sumienia (gwarantowanym na poziomie ustawowym klauzulami sumienia). Dotyczy to także samych sędziów oraz prawników, których pewna część zdaje się kontestować obecny porządek konstytucyjny (przynajmniej w tym zakresie)⁴². Większe poszanowanie dla wolności sumienia – w tym jej aspektu zewnętrznego, którego wyrazem jest klauzula sumienia – będzie również sprzyjać zwiększeniu w polskim społeczeństwie poziomu akceptacji i tolerancji dla racjonalnych wyborów moralnych, podejmowanych przez konkretnych ludzi w zgodzie ze swoim sumieniem. Jak bowiem skonstatował sam Trybunał Konstytucyjny: „Prawo jednostki do odwołania się do «klauzuli sumienia» stoi zatem na straży nie tylko wolności sumienia, ale także godności osoby ludzkiej, która jest prawem przyrodzonym i niezbywalnym.”

Ponadto projekt poprzez znowelizowanie dziesięciu ustaw zapewni poszanowanie prawa do sprzeciwu sumienia każdego człowieka, zwłaszcza w tych zawodach i obszarach działalności, gdzie najczęściej dochodzi do konfliktu sumienia, i tym samym w sposób kompleksowy i optymalny zapewni wykonanie Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r (K 12/14) oraz zwiększy zakres gwarancji przestrzegania wolności sumienia, co jest nieodzowne w budowie standardów demokratycznego państwa prawnego.

4.2. Skutki gospodarcze

Projekt nie wywołuje skutków gospodarczych.

4.3. Skutki finansowe

Projekt nie wywołuje skutków finansowych.

5. Źródła finansowania

⁴² Vide przyp. 19.

Projekt nie pociąga za sobą obciążenia budżetu państwa lub budżetów jednostek samorządu terytorialnego.

6. Założenia projektów podstawowych aktów wykonawczych

Projekt nie wymaga wydania aktów wykonawczych.

7. Oświadczenie o zgodności projektu z prawem UE

Projekt ustawy jest zgodny z prawem Unii Europejskiej. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE C 83 z 30 marca 2010 r.) w art. 10 ust. 2 stanowi, że „Uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”. Tym samym jego przyjęcie powinno przyczynić się do poprawy percepcji Polski jako kraju zapewniającego należyte gwarancje praw człowieka, w tym takich, o których mowa w istotnych aktach prawa unijnego.